

М.М.Фащенко

Орфоепічні проблеми у вивченні української мови
(наслідки одного опитування)

Матеріалом цього дослідження є власноручні записи 75 респондентів - студентів першого курсу українського відділення філологічного факультету Одеського держуніверситету. Час був обраний цілком певний: початок другого семестру, коли студенти уже частково адаптувалися до умов навчання і ще не почали слухати лекції з фонетики, а отже, й орфоєпії.

Мета даної роботи: виявити рівень оволодіння орфоепічними нормами сучасної української літературної мови молоддю, яка здобула повну середню освіту. При цьому завдання стосувалися лише вимови приголосних: /в/ як [v̥] у певних позиціях, дзвінкого в кінці та в середині слова, глухого перед дзвінким, кінцевих [з], [д] у складі префікса перед глухим, свистячих перед шиплячими, шиплячих перед свистячими, [д], [д'], [т], [т'] у сполученні із свистячими та шиплячими.

Були поставлені такі вимоги: записані на дошці 30 слів переписати в орфографічному записі, потім кожне слово самостійно затранскрибувати фонетичною транскрипцією (як хто вміє) у графах «Знаю, що так треба вимовляти», «Так вимовляю». Ніякого пояснення чи теоретичного обґрунтування певної вимови не вимагалось.

У процесі аналізу матеріалу виявилось, що не всі 75 відповідей придатні для запланованих спостережень, бо третина з них не була належним чином заповнена. Більшість студентів записала в обох рубриках слова: *ішов, жовтий, солодкі, важкий, вогко, лісовоз, баскетбол, великдень, п'ятдесят, шістдесят*. Це слова, на яких перевірялася вимова [v̥], дзвінких та глухих приголосних, тобто ті знання, які здобуваються ще в початкових класах, а потім під час вивчення фонетики у 5-ому та в 10-11-их класах.

Для аналізу вимови решти слів: *зсадити, зідити, з шаром, з жаром, розчавити, безшумний, принісши, привізши, доріжці, рамочці, Мелашці, грядці, нитці, людське, відсутній, підзеленити, відшукати, піджати, відчути* - довелося відібрати 50 відповідей, в яких була зафіксована переважна більшість запитань. Ці слова засвідчують більш складну вимову, яка теоретично не обґрунтовується у шкільних підручниках, крім посібників для 10-11-их класів [9:61-65].

Оскільки деякі фонетичні записи відсутні в обох чи в одній графі, довелося при опрацюванні матеріалу ввести й такі показники: «Не знає, як вимовляється», «Не знає, як вимовляє».

Наслідки обстеження були зведені до таблиці:

Написання	Орфоепічна норма вимови приголосних	Варіанти вимови респондентів	Знаю, що так треба вимовляти	Так вимовляю	Не знає як вимовляється	Не знає як вимовляє
ішов	ішо[у] ¹	ішо [у] ішо [в] ішо [ф]	35 26 2	20 42 7		
жовтий	жо[у]тий	жо[у]тий жо[в]тий жо[ф]тий	30 29 -	15 42 15	19	6
солодкі	соло[д]кі	соло[д]кі соло[т]кі	44 19	15 57	12	3
важкий	ва[ж]кий	ва[ж]кий ва[ш]кий	36 18	5 65	19	5
лісовоз	лісово[з]	лісово[з] лісово[с]	43 9	26 46	23	3
вогко	во[х]ко	во[х]ко во[г]ко	24 31	64 4	20	7
баскетбол	баске[д]бол	баске[д]бол баске[т]бол	7 47	40 31	21	4
великдень	вели[г]день	вели[г]день вели[к]день вели[р]день	2 55 -	8 58 5	18	4
п'ятдесят	п'я [д:]єсят	п'я [д:]єсят п'я [т]єсят п'я [д]єсят	4 41 8	9 16 45	22	5
шістдесят	ші[з]єсят	ші[з]єсят ші[ст]єсят ші[с]єсят	2 25 19	13 8 42	29	12

¹ Вимова приголосних подається за орфоепічним словником [5].

Написання	Орфоепічна норма вимови приголосних	Варіанти вимови респондентів	Знаю, що так треба вимовляти	Так вимовляю	Не знає як вимовляється	Не знає як вимовляє
зсадити	[с:]адити	[с:]адити [з]садити	23 20	42 6	7	2
зідити	[с']ідити	[с']ідити [з]ідити	20 21	41 7	9	2
з шаром	[ш:]аром	[ш:]аром [з]шаром [с]шаром	8 20 16	12 9 25	6	4
з жаром	[ж:]аром	[ж:]аром [з]жаром [с]жаром	8 32 3	10 21 15	7	4
розчавити	ро[ш]чавити ро[ж]чавити	ро[ш]чавити ро[ж]чавити ро[с]чавити ро[з]чавити	1 1 18 24	7 - 33 6	5	4
безшумний	бе[ж]шумний бе[ш:]умний	бе[ж]шумний бе[ш:]умний бе[з]шумний бе[с]шумний	- 9 17 19	- 11 4 33	5	2
безжальний	бе[ж:]альний	бе[ж:]альний бе[з]жальний бе[с]жальний	10 21 12	21 8 18	7	5
принісши	прині[ш:]и	прині[ш:]и прині[с]ши	17 30	30 16	3	5
привізши	приві[ж]ши	приві[ж]ши приві[ш:]и приві[з]ши приві[с]ши	- 7 26 10	3 12 11 21	7	3
доріжці	дорі[з']ці	дорі[з']ці дорі[с']ці дорі[ж]ці дорі[ш]ці	6 - 23 15	5 3 10 28	6	4
рамочці	рамо[ц':]і	рамо[ц':]і рамо[ц']і рамо[ч]ці	14 - 28	21 4 19	8	6

Написання	Орфоепічна норма вимови приголосних	Варіанти вимови респондентів	Знаю, що так треба вимовляти	Так вимовляю	Не знає як вимовляється	Не знає як вимовляє
Мелашці	Мел[с]ці	Мел[с']ці Мел[ш]ці	7 23	8 28	20	4
грядці	гря[дэ]ці	гря[дэ']ці гря[ц':]ці гря[д]ці гря[т]ці	- 4 26 8	- 8 17 16	12	9
людське	лю[дэ']ське	лю[дэ']ське лю[ц']ське лю[д]ське лю[т]ське	1 6 25 8	11 4 10 20	10	5
відсутній	ві[дэ]сутній	ві[дэ]сутній ві[д]сутній ві[т]сутній	- 24 18	- 13 34	8	3
підзеленити	пі[дэ]зеленити	пі[дэ]зеленити пі[д]зеленити пі[т]зеленити	- 32 9	- 32 14	9	4
відшукати	ві[дж]шукати	ві[дж]шукати ві[д]шукати ві[т]шукати	- 19 20	- 12 30	11	8
піджати	пі[дж]жати	пі[дж]жати пі[д]жати пі[т]жати	- 30 9	- 26 19	11	5
відчути	ві[дж]чути	ві[дж]чути ві[ч:]чути ві[д]чути ві[т]чути	- 2 12 22	- 5 14 25	14	6
нитці	ни[ц':]і	ни[ц':]і ни[т]ці ни[д]ці	11 29 -	17 20 3	10	10

Літературною нормою є вимова [в] як [ў] на початку слова перед приголосним, у середині після голосного перед приголосним та в кінці слова після голосного. 35 з 75 знають, що слід вимовляти ішо[ў], вимовляють так 20, більшість реалізує у вимові [в], дехто [ф], що є нормою російської мови. Щодо жо[ў]тий, то правильну вимову знають 30 осіб, вимовляють: [ў] -

15, [в] - 42, [ф] - 15. Відносно багато респондентів не знає, як вимовляти чи як вимовляє.

Ця орфоепічна норма вивчається в школі, починаючи з 1-го класу. Але у підручниках немає послідовності, системи. Викликає подив, що у параграфі «Вимова приголосних звуків і позначення їх на письмі» не говориться про [у] на місці [в], у вправах із орфоепічним завданням немає слів із цим звуком [6: 138-143]. Про [у] йдеться аж у підручнику для 10-11-их класів. В описовій частині, у поясненнях, звичайно, є багато слів із цим звуком, вони дуже частотні, особливо коли зважити на дієслівні форми чоловічого роду минулого часу та умовного способу. Вплив відмінної російської вимови вимагає постійної уваги до цієї дуже важливої особливості української орфоєпії.

За літературною нормою зберігається дзвінкий приголосний в кінці слова та в середині перед глухим. Із цими особливостями літературної вимови ознайомлені уже учні 2-ого класу [2]. Із 75 осіб знають, що треба вимовляти *соло[д]кі* - 44, *ва[ж]кий* - 36, *лісово[з]* - 43, а дотримуються цієї норми відповідно 15, 5, 26. Вимовляють з оглушенням кінцевого дзвінкого понад 60%, а дзвінкого перед глухим в середині слова - 80-90%.

Автори соціофонетичного нариса мовлення сучасної молоді Л.Прокопова та Н.І.Тоцька констатують, що дзвінкий приголосний у кінці слова, як правило, зберігається, правда, можлива дзвінка й глуха вимова паралельно у того ж мовця. У середині слова переважають приглушені різновиди дзвінких, але у великих містах поширене й повне оглушення [8:21]. Наші ж спостереження, проведені без технічного обладнання і без урахування соціальних умов життя респондентів, дають підстави говорити про дуже виражену тенденцію до оглушення дзвінких приголосних у мовленні студентів.

Відомо, що допускається оглушення у середині слова перед глухим лише одного дзвінкого - [г], і то лише у п'яти коренях слів, у тім числі й во[х]ко. Знають про це 24 особи, вимовляють так - 64 (прибл.90%), не знають, як треба вимовляти, - 20.

Правила вимови дзвінких та глухих приголосних належать до тих, які найбільш повно представлені у шкільних підручниках. Матеріалу, на якому можна тренувати вимову, багато, наприклад, для 4-ого класу у текстах теми «Іменник» подано близько 40 слів із дзвінким приголосним у кінці та середині слова перед глухим. Ці правила вимови легкі, бо вимова майже завжди збігається з написанням. Але вони або не засвоєні, або знівельовані впливом російської мови.

Дуже виразною ознакою української орфоєпії є уподібнення глухого

приголосного до дзвінкого в межах фонетичного слова та синтагми. Що ж виявило опитування? Знають, що слід вимовляти *баске[д]бол*, - 7, вимовляють так 40, *вели[г]день* - 2 і 8, *п'я[д]:десят* - 4 і 9, *ші[з]десят* - 2 і 13.

Як бачимо, знають про норму вимови від 2 до 9%, володіють нею (крім слова *баске[д]бол*, приблизно 50%) від 10 до 18% студентів. Слід зазначити, що більшість респондентів подала *вели[к]день*, *п'я[т]десят*, *ші[с]десят* як власну вимову чи як відому їм норму, тобто домінує варіант із глухим приголосним.

Усі шойно наведені чотири слова неодноразово вживаються у шкільних підручниках у різних текстах. У 4-ому кл. при зіставленні «Вимовляй» - «Пиши» записано [п'яд:е"с'аті], [ш'ізде"с'аті] [3]. Як зразок для вимови підручник для 5-ого кл. наводить: *молотьба* [д'б], *просьба* [з'б], *рюкзак* [гз] [6:139]. Для 10-11 кл. є також зразки вимови і сформульовані правила. Але цього, виявляється, замало. Очевидно, має бути зразок вимови при кожному складному завданні. Наприклад, у 7-ому кл. під час вивчення числівника ставиться вимога «Прочитайте... Порівняйте вимову і написання цих слів в українській та російській мовах»: 2500, 550, 322, 155 і т.д. [1:128] При цьому не поданий жоден зразок і не рекомендовано користуватися орфоепічним словником. Як вимовляти і що зіставляти?

Вимова префіксів *з-* (*с-*), *роз-*, *без-* за нормами української орфоєпії, багатоваріантна, що залежить від наступного дзвінкого чи глухого, зокрема шиплячого приголосного.

Префікс [з] як початковий звук слова, входячи до одного складу із наступним глухим, обов'язково оглушується. Вимова [с], закріплена на письмі перед *к, п, т, ф, х*, не становить труднощів. Інша річ - вимова цього префікса перед [с], [с'], [ц], [ц'], що не збігається з написанням.

Із 50 респондентів зафіксували знання правильної вимови [*с* /адити - 23, [*с'*]/цідити - 20; таку вимову констатують як власну відповідно 40 і 41. Деяка частина позначила дзвінкий [з] в даних словах. Думаємо, що високий показник оглушення [з] перед [с], [ц'] зумовлений, у першу чергу, загальною тенденцією до вимови глухого на місці дзвінкого у сполученні з глухим, про що вже сказано вище.

Перед шиплячим [з] звучить як шиплячий - глухий чи дзвінкий. Анкетування показало: знають, що нормою є вимова [*ш:*]аром, - 8 з 50, вимовляють так 12, відповідно [*ж:*]аром - 8 і 10. Решта записала такі варіанти: [*з*]/шаром, [*с*]/шаром, [*з*]жаром, навіть [*с*]жаром. Домінує або вимова згідно з написанням, або [с] на місці [з]. Абсолютна більшість і не відає, що перед

шиплячим [з] вимовляється як шиплячий, і не вимовляє правильно.

Оскільки префікси роз- та без- перед глухим кореня мають варіантну вимову із оглушенням дзвінкого та із збереженням дзвінкості, було поставлене завдання - зафіксувати вимову лише перед шиплячими, коли свистячий вимовляється як шиплячий: *ро[ш]чавити* чи *ро[ж]чавити*, *бе[ж]шумний* чи *бе[ш:]умний*, *бе[ж:]альний*.

Правильну вимову першого слова знають 2, вимовляють *ро[ш]чавити* - 7, а *ро[ж]чавити* - жоден. Решта знає і вимовляє *ро[с]чавити* і *ро[з]чавити*. Про вимову другого слова як *бе[ж]шумний* не знає ніхто і не вимовляє так, а як *бе[ш:]умний* - 9 і 11. Решта: *бе[с]шумний*, *бе[з]шумний*. Переважає варіант із глухим свистячим. Варіантна вимова слова *безжальний* також пов'язана із чергуванням шиплячого та свистячого. Правильну вимову *бе[ж:]альний* знає 10, вимовляє так 21, решта - *бе[з]жальний*, *бе[с]жальний*. Алогічність останнього варіанта із оглушенням перед дзвінким можна пояснити лише аналогією до сполучення без- із глухим приголосним кореня.

Вимова названих префіксів вивчається по суті з 2-ого кл. Теоретично обґрунтовуються відповідні правила у підручнику для 5-ого кл. у параграфі "Вимова і написання префіксів з- (зі-, с-), роз-, без-, пре-, при-": 1) перед глухими [с], [с'], [ц], [ц'] приголосний [з] може наближатися до [с]; 2) перед [ж], [ч], [ш] - до [ж] або [ш] [6:227]. Подаються і зразки вимови [6:139]. І теоретичний матеріал, і зразки орфоєпії подають підручники для 10-11 кл.

Аналіз слів *принісиши* та *привізиши*, де сполучається свистячий із шиплячим у середині слова, показав: знають правильну вимову *прині[ш:]у*² - 17, вимовляють так - 30, решта знає *прині[с]ши*. Про орфоєпічну вимову *приві[ж]ши* ніхто не знає, незначна кількість знає *приві[ш:]у*, більшість: *приві[з]ши* і *приві[с]ши*.

Отже, більшість респондентів не дотримується правил вимови свистячих перед шиплячими, надаючи перевагу свистячим, тобто орієнтується на написання.

Як свідчать наслідки опитування, складною для засвоєння є вимова шиплячого перед свистячим у межах фонетичного слова, при якій шиплячий зазнає асиміляції за місцем творення, а нерідко й за м'якістю. Подані слова *дори[з']ці*, *рамо[ч']і*, *Мела[с']ці* були представлені респондентами таким чином: правильну вимову першого слова знають 6, вимовляють правильно 5; решта: переважно *дори[ж]ці*, *дори[ш]ці*, кілька чоловік - *дори[с']ці*;

² Це слово у транскрипції наводиться як зразок у підручнику для 5-ого кл.

правильну вимову *рамо[ц':]і* знають 14, вимовляють так 21, решта переважно *рамо[ч]ці*; вимову *Мела[с']ці* знають 7, вимовляють так 8, решта - переважно *Мела[ш]ці*.

Теоретично ці правила орфоєнії подаються лише у підручнику для 10-11 кл. [9:63]. Але ж для практичного засвоєння вимови можна дати необхідну кількість зразків в усіх підручниках. Ми виявили один зразок для 5-го кл., де наводяться слова *ложці* [з'ц'], *дочці* [ц':], *купаєшся* [с':] [6:139]. Зразки вимови дієслівних форм на *-ся* та *-ться* подаються кілька разів у різних підручниках.

До цього матеріалу можна відсилати, поки учні користуються цим підручником. У 6-ому кл. в розділі «Іменник» до вправи формулюється завдання: скласти із поданих слів словосполучення: *купатися в річці*, *розповідати сестричці* та ін. Поруч подана схемка із чергуванням [г] // [з'], [к] // [ц'], [х] // [с'] [7:68], а про асимілятивні зміни немає жодних зауважень. То як же мають вимовляти учні форми місцевого та давального відмінків іменників *річка* та *сестричка*?

Іменники, що пропонуються як зразки для відмінювання - *гора*, *суддя*, *мрія*, *межа*, *сосна*, *вишня*, *груша* тощо, - не мають складних вимовних особливостей, які не закріплені орфографією. Якщо певне мовне явище не звучить, воно й не засвоюється у мовленні. Важко сказати, як вимовляють учні слова, вжиті в різних текстах різних підручників: *на дощі*, *річці*, *на лисичці*, *запорожці*, *по одежці*, *товаришці*, *діжці* та ін. Дуже потрібна система зразків вимови певних словоформ відповідно до навчального матеріалу.

Проривні приголосні [д], [д'], [т], [т'] є слабкими у сполученні із свистячими та шиплячими: під впливом свистячого вони змінюють спосіб творення, під впливом шиплячого - спосіб і місце творення. Ці звукові зміни, мабуть, є найскладнішими в українській орфоєнії.

Жоден з респондентів не знає правильну вимову і не володіє орфоєнією слів *гря[дз']ці*, *лю[дз']ське*, *ві[дз]сутній*, *пі[дз]зеленити*, *ві[дз]шукати*, *пі[дз]жати*, *ві[дз]чути*. Вимову *ни[ц':]і*, де згідно з нормою вимови [т] змінюється на [ц'], знають 11, а вимовляють так - 17. Домінує у відповідях збереження проривних [д] та [т], а також тенденція до оглушення дзвінкого перед глухим: *гря[д]ці*, *гря[т]ці*; *лю[д]ське*, *лю[т]ське*; *ві[д]сутній*, *ві[т]сутній*; *пі[д]зеленити*; *ві[д]шукати*, *ві[т]шукати*; *пі[д]жати*; *ві[д]чути*, *ві[т]чути*. Дехто позначив глухий навіть перед дзвінким: *пі[т]зеленити*, *пі[т]жати*.

Оскільки ніхто з 50 респондентів не знає норми вимови [д], [д'] перед

свистячими та шиплячими й практично не володіє цими мовленнєвими навичками, очевидно, цього учнів не навчають. У першу чергу, все залежить від підручників. За винятком слова *шістна* [ш'іст'на]цять, інших зразків жоден підручник не дає. Значна увага зосереджена на вимові *-ться* як [ц'а]. Це правильно, оскільки дієслівні форми з таким звукосполученням дуже часто вживаються.

У текстах-поясненнях, вправах, правилах тощо - слова із [д], [д'], [т], [т'] перед свистячим і шиплячим, хоча й зрідка, але трапляються. Наприклад, у підручнику для 5-ого кл. в розділі «Фонетика»: *віджимати, відживати, відчувати, льотчик, вітчизна*; для 6-ого кл. матеріал теми «Дієслово» містить приблизно 15 таких слів, «Іменник» - 12. Але ніде немає жодного транскрибованого зразка, жодна вправа не передбачає зосередження уваги на словах із такими складними орфоепічними особливостями.

Не можна сказати, що в українській мові обмаль таких звукових сполучень чи вони рідкісні. У зв'язку із широкою сполучуваністю префіксів *від-*, *під-*, *над-* із кореневими свистячими та шиплячими матеріал є, він потребує уваги з погляду вимови. Наприклад, за орфоепічним словником [4] *від-* у сполученні з [ж] - 21 слово, з [ч] - 72, з [ш] - 70, із [з] - 23, із [с] - близько 200, *під-* у сполученні з [ж] - 25, із [ч] - 38, із [ш] - 67, із [с] - понад 300. Цей великий матеріал у шкільних підручниках представлений обмежено. Якщо виходити з міркувань, ніби вимова таких сполучень важка, тому вироблення відповідної норми можна відкласти на колись, то це все одне, що допускати написання з помилками, сподіваючись на майбутні можливості надолужити прогалини в знаннях. Усе має бути засвоєне вчасно, зокрема й орфоепія.

Варто ще раз наголосити на тому, що метою даного опитування було з'ясування, як орієнтуються випускники шкіл в орфоепії та як практично володіють вимовними літературними нормами. Висновки невтішні. Одну з істотних причин низького рівня орфоепічних знань та умінь у названій категорії молоді вбачаємо у відсутності системи оволодіння літературною вимовою, бодай такої, як при виробленні орфографічних навичок. Така система вкрай і негайно потрібна у зв'язку із занедбаністю цієї ланки навчання, з огляду на значний вплив російської і діалектної вимови на учнів та зважаючи на великі розходження в багатьох моментах між вимовою та написанням.

Дотримання всіх норм літературної вимови є необхідним, бо інакше вона руйнується як система. Володіння орфоепією до того ж виявляє непов-

торну мелодійність, звучність української мови, зумовлену такими її природними особливостями, як збереження, за незначними винятками, у вимові голосних повного творення, абсолютне переважання дзвінкого консонантизму, висока сонорність, зокрема наявність голосного [у] на місці [в].

1. Беляев О.М., Пентилюк М.І та ін. Українська мова. 7 клас: Підручник для шкіл з рос. мовою навчання.-К.,1995.
2. Білецька М.А., Вапуленко М.С. Рідна мова: Підручник для 2 кл.-К.,1993.
3. Вапуленко М.С., Скуратівський Л.В. та ін. Українська мова: Підручник для 4 кл.-К.,1989.
4. Орфографічний словник української мови.-К.,1994.
5. Орфоепічний словник/Укл. М.І.Погрібний.-К.,1983.
6. Передрій Г.Р., Скуратівський Л.В. та ін. Рідна мова: Підручник для 5 кл.-К.,1991
7. Передрій Г.Р., Скуратівський Л.В. та ін. Рідна мова: Підручник для 6 кл.-К.,1993
8. Прокопова Л.І., Тоцька Н.І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді//Мовознавство.-1990.-№3.
9. Русанівський В.М., Пилинський М.М., Єрмоленко С.Я. Українська мова. Посібник для учнів 10-11 кл.-К.,1985.